

СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

JUDICIAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE HETMAN P. SKOROPADSKY

Рум'янцев В.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лісогорова К.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сіваш О.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гоцуляк С.Л., к.ю.н.,
асистентка кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дана стаття є складовою частиною праці, щодо історії судової системи в Україні під час революційних змагань 1917–1921 рр. і присвячена проблемі судоустрою в період гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Проаналізовано, як зміна форми української держави з парламентської Української Народної Республіки на авторитарну у вигляді гетьманату, поставила на порядок денний проблему перебудови владних структур і, зокрема, судової гілки влади. Підкреслено, що триматись осторонь цих проблем гетьман не міг, оскільки з самого початку своєї діяльності заявив про намір побудувати в Україні правову державу та забезпечити судовий захист особи.

На документальному матеріалі показано, що на перших порах судова система діяла на засадах судових уставів 1864 р., їх наступних змін та законодавства Тимчасового уряду. Значною мірою гетьманом був сприйнятий досвід реформування судоустрою часів Української Народної Республіки. Це не применшує зусиль гетьмана П. Скоропадського в розбудові власної судової системи в Українській Державі і приведення її до правових уявлень українського суспільства. Розкрита прихильність П.Скоропадського до російської державної моделі і зокрема судової, які він знав і як наслідок сприймав її окремі інститути і залучав старі кадри до роботи в судовому відомстві.

Доведено, що найбільш вдалими були зусилля П. Скоропадського в галузі реформування вищої судової інстанції – Державного Сенату. При цьому було дещо запозичено із організації Урядуючого Сенату. Гетьман зберіг систему загальних судів – окружний суд та судова палата (апеляційний суд). Були спроби відновити мирову юстицію, та зважаючи на стан першої світової війни, створити систему воєнного судівництва. При розбудові класичного судоустрою, зважаючи на стан війни, гетьман значну увагу приділяв розбудові воєнної юстиції. В той же час, на жаль, гетьману не вдалося запобігти діяльності німецьких воєнно-польових судів в Україні і розповсюдження їх юрисдикції на цивільне населення, через надмірну залежність гетьманату від німецького військового командування в Україні.

Ключові слова: гетьманат П. Скоропадського, судова система, загальні суди, мирова юстиція, воєнне судочинство, воєнно-польові суди.

This article is part of the paper on the history of the judicial system in Ukraine during the revolutionary struggle of 1917–1921 and is devoted to the problem of the court system during P. Skoropadskyi's Hetmanate (April–December 1918). It analyses how the change in the form of the Ukrainian state from a parliamentary Ukrainian People's Republic to an authoritarian one in the form of a Hetmanate has put on the agenda the problem of restructuring power structures and, in particular, the judicial branch of government. It is emphasised that the hetman could not stay away from these problems, as from the very beginning of his activity he declared his intention to build a state governed by the rule of law in Ukraine and to ensure judicial protection of the individual.

The documentary material shows that at first the judicial system operated on the basis of the Judicial Statutes of 1864, their subsequent amendments, and the legislation of the Provisional Government. To a significant extent, the Hetman adopted the experience of reforming the judiciary during the Ukrainian People's Republic. This does not detract from Hetman P. Skoropadskyi's efforts to develop his own judicial system in the Ukrainian state and bring it into line with Ukrainian society's legal traditions. P. Skoropadskyi's commitment to the Russian state model and, in particular, to the judiciary, which he knew and, as a consequence, perceived its individual institutions and attracted old cadres to work in the judicial office, is revealed.

It has been proved that Skoropadskyi was most successful in reforming the highest court, the State Senate. It borrowed a few things from the organization of the Governing Senate. The Hetman preserved the system of general courts – a district court and a court chamber (court of appeals). Attempts were made to restore justice of the peace, and given the state of the First World War, to create a system of military justice. Considering the state of war, the Hetman paid great attention to the development of military justice. At the same time, unfortunately, the Hetman failed to prevent the activities of German military field courts in Ukraine and the extension of their jurisdiction to the civilian population, due to the excessive dependence of the Hetmanate on the German military command in Ukraine.

Key words: P. Skoropadskyi's Hetmanate, Judicial system, general courts, Magistrates' justice, Military justice, Military field courts.

Постановка проблеми. Проблема організації влади взагалі, і її судової гілки, окрема, в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського посідала важливе місце в процесі національного державотворення. Доведено, що зміна парламентської форми правління часів Української Народної Республіки на авторитарну у вигляді гетьманату, поставила на порядок денний проблему перебудови владних структур, і, передусім, судової гілки влади. При цьому гетьману було притаманне схильність до побудови в Україні демократичної, доступної для населення та ефективної судової системи, побудованої на класичних основах судо-

устрою. Такий підхід гетьмана зумовлювався намаганням розбудувати в Україні правову державу та забезпечити судовий захист особи.

Поставлено завдання на фактичному матеріалі проаналізувати, як на перших порах існування гетьманату в Україні діяла різноманітна судова система, а саме залишки судових установ Російської імперії і Тимчасового уряду, судів, заснованих за часів Української Народної Республіки, та створених власно гетьманом. На подальший процес реформування судової системи та приведення її до єдиного знаменника було зумовлено прихильністю П. Ско-

ропадського до класичної триступеневої судової системи, яка була зрозуміла населенню. Не останню роль у виборі цієї моделі відіграв той факт, що П. Скоропадський був прихильником російської моделі держави, а після більшовицького перевороту із Росії до України переїхала значна кількість кадрів судового відомства, і дехто з них був залучений до роботи в судах Української Держави, хоча більшість в них і керівні посади належали українцям.

Огляд літератури. Теоретичною основою дослідження стали фундаментальні положення, сформульовані в працях істориків, правників та громадських діячів зокрема, О. І. Бирковича, В. С. Бігуна, І. Й. Бойка, В. Винниченка, Ю. Вовка, В. Землянської, М. М. Кобелецького, О. Л. Копиленка, М. В. Кравчука, В. С. Кульчицького, О. М. Мироненка, П. П. Михайленка, І. Нагаєвського, Я. Романюка, П. Скоропадського, Б. Стецюка, О. В. Тимошука, І. Б. Усенко та ін. Наразі назріла необхідність нового комплексного дослідження судової системи в Україні під час революції 1917–1921 рр., адже ряд аспектів цієї проблематики досі не висвітлено в повному обсязі у науковій літературі.

Методологічні основи. До методологічної основи дослідження судової системи відносяться такі принципи, підходи та методи: методологічний плюралізм, антропологічний підхід, а також філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження (діалектичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, статистичний тощо)

Виклад основного матеріалу. У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла «змішана» судова система, тобто залишки судових установ Російської імперії і Тимчасового уряду, судів, заснованих УЦР, та створених власно гетьманом.

Загальне керівництво реформуванням судової системи покладалося на Міністерство судових справ (згодом – міністерство юстиції), першим керівником якого був М. Чубинський, його діяльність високо цінував П. Скоропадський [1, с. 165]. Першим кроком в цій справі став закон 25 травня 1918 р. про титул, іменем якого твориться суд в Україні, – «іменем закону Української Держави» [2, с. 80].

Створення нової судової системи в Українській державі розпочалося з реформування її вищої ланки – Генерального суду. В «Законах про тимчасовий державний устрій України» цілий розділ був присвячений Генеральному суду. Як і раніше, він виступав як вищий охоронець і захисник закону та вищий суд у справах судових та адміністративних. Новела полягала в тому, що відтепер суддів Генерального суду призначав гетьман [3, 1918, 10 трав.].

Будучи прихильником російської державної моделі, гетьман планував реформувати Генеральний суд в напрямку перетворення його на структуру, подібну до колишнього Урядуючого Сенату. 2 червня 1918 р. було прийнято закон про Генеральний суд. Він окреслював загальні перспективи судової реформи, а до її здійснення, уточнював функції Генерального суду. Останній складався з цивільного, карного і адміністративного департаментів і виконував функції колишнього Урядуючого Сенату у справах судових, наглядю за судовими установами, особами судового відомства, а також касаційні функції.

8 липня 1918 р. був прийнятий закон «Про утворення Державного Сенату» [3, 1918, 5 черв.], який замінював Генеральний суд Української Народної Республіки і мав діяти як вища інституція Української Держави у судових та адміністративних справах. Устрій, компетенція, обсяг повноважень Державного Сенату, порядок провадження справ, виконання його рішень, зносин з іншими державними установами, права, обов'язки та відповідальність senatorів мали тимчасово регулюватися «Заснуванням Російського Урядуючого Сенату» та «Заснуванням судових установ» 1864 р.

Державний Сенат складався з Адміністративного Генерального суду (19 senatorів), Карного Генерального суду (11 senatorів), Цивільного Генерального суду (15 senatorів) і Загального Зібрання Сенату (10 senatorів).

Вперше на законодавчому рівні встановлювалися вимоги до кандидатів на посади senatorів. Вони повинні були мати вищу юридичну освіту, стаж роботи не менше 15 років у судових установах (судового слідчого, товариша прокурора окружного суду, присяжного адвоката, викладача юридичних наук у вищих навчальних закладах, мали вчений ступень магістра або доктора права). Senatorам Цивільного Генерального суду зараховувався стаж перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати, Адміністративного – час державної або громадської служби на посадах, що надавали широкий адміністративний досвід. Senatorом Загального Зібрання можна було стати за умови перебування на посаді міністра. Закон забороняв senatorам одночасно перебувати на будь-яких посадах на державній чи громадській службі. Їм можна було обіймати професорські посади у вищих навчальних закладах, або виконувати тимчасові доручення у державній службі. Винятки становили senatorи Загального Зібрання, які могли бути призначені на міністерські посади, але в такому разі вони виконували senatorські обов'язки на громадських засадах. Переводити senatorа з одного Генерального суду до іншого не дозволялось без його згоди. В разі порушення проти senatorа кримінальної справи його відсторонювали від виконання обов'язків на період розслідування. Позбавити senatorа звання міг тільки суд [4, с. 6].

Протягом липня 1918 р. були призначені перші senatorи. Вони походили із колишніх суддів Генерального суду часів УНР та колишніх урядовців російського судового відомства, які опинилися в Україні. Значну роль в цьому відіграла прихильність гетьмана до російської державної моделі. Через цю прихильність росіяни склали певну частку і серед призначених прокурорів Генеральних судів. Загальна кількість посад у вищій судовій установі Української Держави розподілялася поміж колишніми урядовцями УНР та Росії у співвідношенні «п'ятдесят на п'ятдесят». Рівень освіченості та практичного досвіду не давав сумніву у компетентності та професійності senatorів. Але навряд чи такий підхід сприяв ефективному українському державотворенню та українізації суду. Хоча керівні посади у департаментах Сенату посідали переважно українці [5, с. 45].

Якщо у будь-якому з Генеральних судів звільнялася посада senatorа, то вакансія заповнювалася шляхом обрання Загальним Зібранням на цю посаду одного з кількох кандидатів, які пропонувалися міністром юстиції або президентом Сенату. Новий senator мав затверджуватися гетьманом після ухвали його кандидатури Радою міністрів. Коли ж кандидатура senatorа не задовольняла уряд або гетьмана, то останній призначав іншу особу вже без дотримання зазначеної процедури.

Не встановлювалось строку перебування senatorів на посаді і можна вважати, що вони займали її довічно. Senatorів можна було позбавити посади у випадках, «коли заняття, пожиття та вчинки особи, яка має звання senatorа, будуть визнані за не відповідні гідності цього високого звання», і шляхом вище визначеної процедури [6, с. 102], але тільки судом. Передбачалась можливість звільнення senatorів з посади за станом здоров'я із довічним збереженням звання senatorа.

Ретельно були визначені організаційні форми діяльності Державного Сенату. Загальне Зібрання Сенату складалося з усіх 55 senatorів і скликалося за ініціативою президента Сенату, міністра юстиції або на вимогу 10 senatorів. Всі питання, що розглядалися Загальним Зібранням Сенату, вирішувалися простою більшістю голосів присутніх, але за умови, що у зібранні брали

участь 2/3 усіх сенаторів або 2/3 сенаторів суду, до якого належала справа.

Компетенція Державного Сенату значною мірою повторювала компетенцію Урядуючого Сенату. Адміністративний Генеральний суд розглядав справи, що за попередні часи належали до компетенції першого, другого, третього і четвертого департаментів Урядуючого Сенату та Особливої присутності. Цивільний і Карний Генеральні суди розв'язували питання, що у минулому розглядалися у касаційних департаментах, а Карний Генеральний суд – ще й справи Головного військового суду та Головного військово-морського суду [7, с. 435].

Офіційне відкриття Державного Сенату відбулося 1 вересня 1918 р. його першим президентом став професор М. Василенко, а головами Генеральних судів: Адміністративного – Д. Носенко, Цивільного – С. Гусаківський, Карного – М. Чубинський [8, с. 137].

Така увага з боку гетьмана П. Скоропадського до вищої судової інстанції – Сенату, була не випадковою і зумовлювалася низкою чинників. По-перше, увага гетьмана до вищої судової інстанції була зумовлена прихильністю П. Скоропадського до російської державної моделі, у якій Сенат відіграв важливу роль в управлінні та судочинстві. По-друге, законодавчо оформити статус Сенату було справою не важкою, бо він був запозичений із російського законодавства. По-третє, забезпечити роботу Сенату на практиці теж було справою не складною, бо це був єдиний невеликий за складом судовий орган з певною компетенцією, а правові засади його організації та практика діяльності були добре відомі.

Дещо складнішими були справи з основною ланкою судової системи – загальними судами. До середини 1918 р. в Українській Державі діяла попередня система загальних судів. 8 липня 1918 р. був ухвалений закон «Про Судові Палати і Апеляційні Суди» [3, 1918, 20 лип.], відповідно до якого судові палати засновані УЦР – Київська, Харківська та Одеська – залишались діючими зі змінами, які стосувалися їхніх штатів та вимог до кандидатів на посади суддів.

Судові палати, як суд першої інстанції розглядали справи про державні і посадові злочини, не виключені із загального судочинства. Вони були апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися окружними судами без участі присяжних засідателів, до того ж судові палати здійснювали наглядові функції за справами окружних судів. По справах, що вперше розглядалися в судових палатах, апеляційною інстанцією були Генеральні суди Державного Сенату.

Закон встановлював вимоги до кандидатів на посади суддів судових палат. На них призначалися наказом гетьмана за поданням міністра юстиції особи з вищою юридичною освітою, які мали 10-річний стаж роботи в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду або присяжного повіреного. Членами судових палат могли також призначатися особи, що мали вчений ступень магістра або доктора права, викладачі юридичних наук у вищих навчальних закладах, зі стажем викладацької роботи не менше 10-ти років. Судьям не дозволялося обіймати посади на державній або громадській службі, крім викладацьких.

Протягом місяця за цими умовами були призначені члени судових палат, а їхніми головами стали: Київської – Каменцов, Одеської – Мартиновський, Харківської – Абрамов [3, 1918, 20 вер.].

Що стосується окружних судів, то вони діяли у складі адміністративного, карного і цивільного відділів. До складу окружного суду входили голова суду, товариш голови, судді, судові слідчі, секретарі, нотаріуси, судові виконавці і судові посланці.

Адміністративні, карні та цивільні справи, які перевищували компетенцію мирових судів, окружні суди роз-

глядали у складі 3 постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи – у складі 3-х суддів і 12-ти присяжних засідателів. 17 вересня 1918 р. Рада міністрів прийняла постанову «Про тимчасовий порядок призначення засідателів для участі в судових засіданнях судових палат» [3, 1918, 29 серп.]. Присяжних засідателів призначали для участі у судових засіданнях на підставі дорєволюційного статуту кримінального судочинства. Добір присяжних засідателів здійснювали спеціальні комісії, до складу яких входили представники органів місцевого самоврядування, прокуратури та Державної варти.

За станом на середину 1918 р. в Україні діяли 19 окружних судів.

При окружних судах і судових палатах знаходилися «кандидати на посади по судовому відомству»: 125 старших і 300 молодших.

Система мирових судів Української Держави не знала істотних змін порівняно з періодом Української Народної Республіки і обмежилася формальною зміною законодавства. 2 червня 1918 р. були внесені зміни до відповідного закону про місцевий суд. Зокрема, у разі, коли вибори мирових суддів не відбулися або було обрано менше мирових судів, ніж передбачав штатний розклад, або Генеральний суд не затвердив кого-небудь з обраних суддів, то міністр судових справ мав право призначити їх на строк повноважень відповідного мирового суду.

Територіальна підсудність мирових суддів обмежувалася мировою дільницею. Для ведення діловодства вони обирали секретарів, яких на посаді затверджував з'їзд мирових суддів. Зберігався інститут додаткових і почесних мирових суддів, які розглядали справи у межах мирового округу. Посади дільничних і додаткових мирових суддів передбачали постійне обіймання. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську і судову службу. Вони розглядали справи у випадках, коли обидві сторони зверталися за їхнім посередництвом. До мирової дільниці входили, як правило, кілька волосних чи міських районів. Мирові дільниці об'єднувалися у мирові округи, в межах яких діяли з'їзди мирових суддів, що виступали апеляційною інстанцією до мирових судів.

Мировий з'їзд здійснював нагляд за належними до нього мировими судьями. Наглядовою інстанцією стосовно з'їзду була судова палата в межах підпорядкованих їй округів.

Голова з'їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції з числа осіб, які могли претендувати на посаду по судовому відомству не нижче члена окружного суду, або з числа дільничних мирових суддів, які обіймали цю посаду не менше трьох років.

Мирові судді обиралися на 3 роки повітовими земськими зібраннями у сільській місцевості і міськими думами в містах. Вони розглядали дрібні адміністративні справи, кримінальні справи, покарання за якими не перевищувало 1,5 року ув'язнення, та цивільні справи з сумою позову до 3-х тис. карбованців.

Загалом, в Українській Державі діяло 115 з'їздів мирових суддів.

В Українській Державі продовжував діяти Одеський комерційний суд. Його склад становили голова, його товариш, 4 члени суду, 2 секретарі. Комерційний суд діяв на підставі імперського Статуту торгового судочинства. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, а спори на рішення останньої мав розглядати Цивільний Генеральний суд Державного Сенату.

Крім системи загальних і мирових судів, в Українській Державі, зважаючи на воєнну обстановку, функціонували військові суди, які діяли в порядку виняткового судочинства. У квітні-грудні 1918 р. такого роду судочинство набуло доволі широкого розмаху в Україні. Поява військових судових інституцій не випадкова. Маючи на меті створення регулярної української армії, уряд гетьмана велику

увагу приділяв формуванню військових судів. Так, у травні 1918 р. було створено Головне військово-судове управління і складений реєстр осіб (206 чоловік), яких планувалося призначити на воєнно-судові посади [9, с. 101]. 30 травня було прийнято закон «Про військову підсудність» [3, 1918, № 11]. В Українській державі зберегли чинність створені ще за часів Української Народної Республіки Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів. 21 червня 1918 р. було ухвалено закон «Про організацію воєнно-судових інституцій та їх компетенцію» [10, с. 11], який мало чим відрізнявся від відповідного закону УЦР. Військові суди поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) і штабні (при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі). До підсудності Київського вищого військового суду належали справи, що порушувалися на території Правобережної України та Чернігівщини, а Катеринославського – ті, що порушувалися на території Лівобережної України. Штабні суди розглядали справи в межах розташування тієї чи іншої дивізії.

Вищі суди склалися з голови і 8 суддів, а штабні – із голови і 4-х суддів. Усі судді обиралися жеребкуванням на 2 місяці зі складу старшин і підстаршин. У вищому суді участь у справах прокурора і захисника вважалась обов'язковою, у штабному – ні. При вищих судах існували посади прокурора і військових слідчих, а при штабних – тільки військових слідчих. Рішення всіх військових судів могли бути оскаржені лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду.

8 листопада 1918 р. було прийнято закон «Про порядок обрання суддів до військових судів». Суддями обиралися військові віком не менше 25 років, що не перебували під слідством і судом, не обмежені у правах і не визнані боржниками [3, 1918, № 74].

Всі військові суди у своїй діяльності керувалися колишніми російськими законами, щоправда, із застереженням, що ці закони не суперечили законам Української Держави.

Система військових судів в Українській Державі мала суперечливий характер. До проблеми створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому здобутки гетьмана в цій справі були незначні і зусилля влади у галузі розбудови військових судів не знайшло широкого розповсюдження.

Особливу роль у судоустрої Української Держави продовжували відігравати німецькі та австро-угорські воєнно-польові суди, які були одним із знарядь підтримання порядку в умовах анархії та безвладдя. Ще, до гетьманського перевороту, 25 квітня 1918 р., з'явився сумнозвісний наказ фельдмаршала Ейхгорна, який продовжував діяти і за часів гетьманату. Згідно з ним «всі провини проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі злочинні вчинки проти німецьких і союзних військ, а також проти осіб, належних до них, підлягають виключно особливому німецькому військово-польовому суду». Через три дні був виданий аналогічний наказ командувача Австро-Угорською Східною армією.

Це не означало, що П. Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській та німецькій військовій «Феміді». Українська судова система в цей час перебувала у глибокому занепаді [11, с. 379]. І цей вакуум заповнювали австрійські та німецькі воєнно-польові суди. Але у міру відновлення апарату української юстиції гетьман домагався обмеження їх юрисдикції щодо українського населення. У травні 1918 р. при Міністерстві судових справ була створена комісія щодо розмежування підсудності українських та німецько-австрійських судів. І гетьманський уряд спромігся на певні послаблення у режимі дій воєнно-польових судів німців та айстро-угорців.

Організація та діяльність німецьких воєнно-польових судів, за свідченнями сучасників, будувалися на таких підставах. Постійного складу суду не існувало. Судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової залоги. Підготовка справи, прокурорські обов'язки, нагляд за виконанням вироків покладалися на «судового офіцера», посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини. Судовий офіцер головував у судовому засіданні. Судовий процес був позбавлений формальностей і не особливо зв'язаний законом. Суд міг на свій розсуд підвищувати або знижувати покарання, передбачені навіть німецькими законами. Начальник військової залоги мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вирoki. Від нього залежало віддання справи до суду, призначення дати судового засідання, допущення на судове засідання захисників [12, с. 40–42].

ЛІТЕРАТУРА

1. Скоропадський П. Спомини. Київ: Україна, 1992. 112 с.
2. Історія держави і права України: Академічний курс: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2. 648 с.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України. *Державний вісник*. 1918.
4. Романюк Я. 100 років. Від Генерального Суду – До Верховного. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12 (207–208). С. 2–12.
5. Тимошук О. В. Судові органи «цивільного відомства» в Українській Державі 1918 р. *Держава і право*. 1999. Вип. 4. С. 37–46.
6. Земляньська В. Про судове законодавство гетьмана Скоропадського. *Вісник Львівського університету*. 2000. Вип. 35. С. 100–105.
7. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. Київ: Либідь, 1997. 559 с.
8. Нагаєвський І. Історія Української державності двадцятого століття. Київ: Укр. письменник, 1993. 412 с.
9. Вовк Ю. Організація військових судів у період гетьманату. *Вісник Львівського університету*. 2000. Вип. 35. С. 106–110.
10. Законодавчі акти Української Держави 1918 року. Квітень-червень. Одеса. Практичне правознавство. 1918. 38 с.
11. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918): монографія. Харків: Вид-во ун-ту. внутр. справ, 2000. 462 с.
12. Гондельвейзер О. О. З київських спогадів. *Революція в Україні за мемуарами білих*. Київ: Політвидав України. 1990. С. 1–63.